

Diana OLAR

Lautsi et alii c. Italia

Curtea Europeană a Drepturilor Omului – Marea Cameră

Lautsi et alii c. Italia

Plângerea nr. 30814/06

Hotărârea din 18 martie 2011

Art. 2 din Protocolul nr. 1 al Convenției – „Dreptul la instruire”

Art. 9 din Convenție – „Libertatea de gândire, de conștiință și de religie”

În cauza Lautsi et alii c. Italia,

Curtea Europeană a Drepturilor Omului, întrunită în Marea Cameră compusă din:

Jean-Paul Costa, *Președinte*, Christos Rozakis, Nicolas Bratza, Peer Lorenzen, Josep Casadevall, Giovanni Bonello, Nina Vajić, Rait Maruste, Anatoly Kovler, Sverre Erik Jebens, Päivi Hirvelä, Giorgio Malinverni, George Nicolaou, Ann Power, Zdravka Kalaydjieva, Mihai Poalelungi, Guido Raimondi, *judcători*, și Erik Fribergh, *Grefier*,

După deliberare în Camera de Consiliu, la 30 iunie 2010 și la 16 februarie 2011,

Pronunță următoarea hotărâre, adoptată la 16 februarie 2011:

I. Procedura

1. La originea cauzei se află o plângere (nr. 30814/06) formulată la 26 iulie 2006 împotriva Republicii Italia, de un cetățean italian, dna Soile Lautsi („petenta de rangul I”), și adresată Curții în temeiul art. 34 din Convenția pentru apărarea drepturilor omului și a libertăților fundamentale („Convenția”). În cererea introductivă, petenta a precizat că acționează în nume propriu și în numele copiilor săi, Dataico și Sami Albertin, care erau minori la acea dată. Aceștia din urmă au dobândit ulterior capacitate deplină de exercițiu și au confirmat că doresc să-și păstreze calitatea de petenți („petenții de rangul II și III”).

2. Petenții au fost reprezentați de dl N. Paoletti, avocat care lucrează la Roma. Guvernul italian („Guvernul”) a fost reprezentat de agentul său, dna E. Spatafora, și de co-agentii supleanți, dl N. Lettieri și dna P. Accardo.

3. Plângerea a fost repartizată Secției a II-a a Curții (Regula 52 § 1 din Regulamentul Curții). La 1 iulie 2008, o Cameră a acestei Secții, alcătuită din judecătorii Françoise Tulkens, Antonella Mularoni, Vladimiro Zagrebelsky, Danutė Jočienė, Dragoljub Popović, András Sajó și Işıl Karakaş, a decis să notifice Guvernului plângerea; de asemenea, aplicând prevederile art. 29 § 3 din Convenție, Camera a unit cu fondul cauzei problema admisibilității plângerii.

4. La 3 noiembrie 2009, o Cameră a aceleiași Secții, alcătuită din judecătorii Françoise Tulkens (Președinte), Ireneu Cabral Barreto, Vladimiro Zagrebelsky, Danutė Jočienė, Dragoljub Popović, András Sajó și Işıl Karakaş, a declarat plângerea admisibilă și a statuat, în unanimitate, că art. 2 din Protocolul nr. 1 coroborat cu art. 9 din Convenție a fost violat și că nu este necesară examinarea plângerii din perspectiva art. 14 din Convenție.

5. La 28 ianuarie 2010, în temeiul art. 43 din Convenție și a Regulii 73, Guvernul a solicitat trimiterea cauzei la Marea Cameră. La 1 martie 2010, un complet al Marii Camere a admis această cerere.

6. Compunerea Marii Camere a fost stabilită în conformitate cu dispozițiile art. 26 §§ 4 și 5 din Convenție și cu prevederile Regulii 24.

7. Petenții și Guvernul au depus fiecare observații scrise asupra fondului.

8. În temeiul art. 36 § 2 din Convenție și a Regulii 44 § 2, în procedura scrisă au intervenit treizeci și trei membri ai Parlamentului European, în nume colectiv, organizația non-guvernamentală *Greek Helsinki Monitor*, care intervenise anterior în fața Camerei, organizația non-guvernamentală *Associazione nazionale del libero Pensiero*, organizația non-guvernamentală *Centrul European pentru Drept și Justiție*, organizația non-guvernamentală *Eurojuris*, organizațiile non-guvernamentale *International Committee of Jurists*, *Interights* și *Human Rights Watch*, în nume colectiv, organizațiile non-guvernamentale *Zentralkomitee der deutschen Katholiken*, *Semaines sociales de France* și *Associazioni cristiane lavoratori italiani*, în nume colectiv, și Guvernele statelor Armenia, Bulgaria, Cipru, Federația Rusă, Grecia, Lituania, Malta, Monaco, România și Republica San Marino.

Guvernelor statelor Armenia, Bulgaria, Cipru, Federația Rusă, Grecia, Lituania, Malta și Republica San Marino li s-a permis să intervină în nume electiv și în procedura orală.

9. La 30 iunie 2010 (Regula 59 § 3) a avut loc o ședință publică în clădirea Drepturilor Omului din Strasbourg.

În fața Curții s-au prezentat:

a) pentru Guvernul pârât dl Nicola Lettieri, co-Agent, dl Giuseppe Albenzio, Consilier;

b) pentru petenți dl Nicolò Paoletti, Avocat, dna Natalia Paoletti, dna Claudia Sartori, Consilieri;

c) pentru Guvernele statelor Armenia, Bulgaria, Cipru, Federația Rusă, Grecia, Lituania, Malta și Republica San Marino, terți intervenienți: dl Joseph Weiler, profesor de drept, New York University, avocat; dl Stepan Kartashyan, reprezentant delegat permanent al Armeniei în Consiliul European; dl Andrey Tehov, ambasador, reprezentant permanent al Bulgariei în Consiliul European; dl Yannis Michilides, reprezentant delegat permanent al Ciprului în Consiliul European; dna Vasileia Pelekou, reprezentant delegat permanent al Greciei în Consiliul European; dl Darius Šimaitis, reprezentant delegat permanent al Lituaniei în Consiliul European; dl Joseph Licari, ambasador, reprezentant permanent al Maltei în Consiliul European; dl Georgy Matyushkin, agent guvernamental al Federației Ruse; dl Guido Bellatti Ceccoli, co-agent al Guvernului Republicii San Marino, Consilieri.

Curtea a ascultat pledoariile dlor Nicolò Paoletti, Lettieri, Albenzio și Weiler, precum și pledoaria dnei Natalia Paoletti.

II. Starea de fapt

1. Circumstanțele cauzei

10. Petenta de rangul I și cei doi fii ai săi, petenți și ei, Dataico și Sami Albertin, s-au născut în 1957, 1988 și, respectiv, în 1990. Ei locuiesc în Italia. În anul școlar 2001-2002, Dataico și Sami au frecventat *Istituto comprensivo statale Vittorino da Feltre*, o școală publică din Abano Terme. În fiecare sală de clasă era fixat pe perete câte un crucifix.

11. La 22 aprilie 2002, în cursul unei ședințe organizate de conducerea școlii, soțul dnei Soile Lautsi a ridicat problema simbolurilor religioase aflate în sălile de clasă, menționând în special crucifixe, și a întrebat dacă acestea nu ar trebui înlăturate. La 27 mai 2002, cu zece voturi la două și cu o abținere, conducerea școlii a decis să păstreze simbolurile religioase din sălile de clasă.

12. La 23 iulie 2002, dna Lautsi a contestat această decizie la Tribunalul Administrativ al regiunii Veneto și a invocat violarea principiului secularismului, în temeiul dispozițiilor art. 3 (principiul egalității) și ale art. 19 (libertatea religioasă) din Constituția Italiei, a art. 9 din Convenție și a principiului imparțialității autorităților administrației publice (art. 97 din Constituție).

13. La 3 octombrie 2002, Ministerul Educației, a Universităților și a Cercetării a adoptat Directiva nr. 2666, prin care recomandă serviciilor competente din cadrul Ministerului să ia măsurile necesare, astfel încât conducerea școlilor să asigure prezența crucifixelor în sălile de clasă.

La 30 octombrie 2003, Ministerul a intervenit în procedurile judiciare inițiate de petentă. El a susținut că cererea ei este nefondată, întrucât prezența crucifixelor în sălile de clasă ale școlilor publice se întemeiază pe art. 18 din Decretul Regal nr. 965/30.04.1924 (regulamentul intern al școlilor gimnaziale) și pe art. 119 din Decretul Regal nr. 1297/26.04.1928 (aprobarea reglementărilor generale pentru învățământul primar; a se vedea paragraful 19, *infra*).

14. Printr-o decizie din 14 ianuarie 2004, Tribunalul Administrativ a solicitat Curții Constituționale să se pronunțe, din perspectiva principiului caracterului laic al statului și a art. 2, 3, 7, 8, 9, 19 și 20 din Constituție, asupra constituționalității art. 159 și 190 din Decretul normativ nr. 297 din 16 aprilie 1994 (care aprobă singurul text ce reunește prevederile legislative în vigoare, privind educația și școlile), cu „specificările” lor rezultate din art. 118 și 119 ale Decretelor Regale menționate mai sus, precum și asupra constituționalității art. 676 din același Decret normativ.

Art. 159 și 190 atribuie primărilor responsabilitatea pentru achiziționarea și pentru echiparea cu mobilier a școlilor primare și gimnaziale. Conform art. 119 al Decretului din 1924, în fiecare sală de clasă trebuie să existe un crucifix, iar potrivit art. 118 al Decretului din 1924, în fiecare sală de clasă trebuie să existe un portret al regelui și un crucifix. Articolul 676 din Decretul normativ nr. 297 prevede că dispozițiile care nu sunt incluse în textul reunit rămân în vigoare, „cu excepția prevederilor contrare sau incompatibile cu textul reunit, care se abrogă”.

Printr-o decizie din 15 decembrie 2004 (nr. 389), Curtea Constituțională a statuat că excepția de neconstituționalitate este vădit inadmisibilă, deoarece se referă în realitate la texte care nu pot face obiectul unui control de constituționalitate, pentru că nu au calitatea de lege, ci doar cea de regulamente (art. 118 și 119, menționate mai sus).

15. La 17 martie 2005, Tribunalul Administrativ a respins cererea petentei. Instanța a decis că art. 118 al Decretului Regal din 30 aprilie 1924 și art. 119 al Decretului Regal din 26 aprilie 1928 sunt încă în vigoare, a subliniat faptul că „principiul caracterului laic al statului [face] parte acum din moștenirea juridică a Europei și a democrațiilor vestice” și a statuat că, ținând cont de semnificația care ar trebui să-i fie atribuită, prezența crucifixului în sălile de clasă ale școlilor publice nu aduce atingere acestui principiu; în special, instanța a precizat că deși crucifixul este, fără îndoială, un simbol religios, el este mai curând un simbol al Creștinismului în general, decât unul exclusiv al Catolicismului, astfel încât este folosit ca punct de referință pentru alte credințe. Crucifixul este un simbol istoric și cultural, și în această calitate are o

„valoare identitară” pentru poporul italian, pentru că „exprimă într-un fel dezvoltarea istorică și culturală caracteristică [Italiei] și, în general, întregii Europe, și [este] o sinteză a acestei evoluții”. Potrivit hotărârii Tribunalului Administrativ, crucifixul mai trebuie considerat și un simbol al unui sistem de valori care stau la baza Constituției italiene. În motivare, instanța a arătat următoarele:

„11.1. În acest stadiu, deși este conștientă că își asumă un drum dificil și pe alocuri alunecos, instanța trebuie să observe că Creștinismul și fratele lui mai mare, Iudaismul – cel puțin începând de la Moise și, firește, în interpretarea talmudică – au așezat în centrul credinței lor toleranța față de ceilalți și protecția demnității umane.

Singular, Creștinismul – de pildă prin sintagma binecunoscută și adesea greșit înțeleasă „Dați Cezarului ce-i al Cezarului și...” – prin accentul puternic pus pe iubirea aproapelui și, chiar mai mult, prin preeminența expresă a milosteniei, chiar față de credința însăși, conține în esență ideile de toleranță, de egalitate și libertate care alcătuiesc temelia statului laic modern, și a statului italian în special.

11.2. Privind dincolo de aparențe, se poate distinge un fir de legătură între revoluția creștină de acum două mii de ani, afirmarea în Europa a dreptului la libertate al persoanei și elementele cheie ale Iluminismului (chiar dacă mișcarea, istoric, vorbind, s-a opus puternic religiei), care sunt libertatea fiecărei persoane, declararea drepturilor omului și, în fine, statul laic modern. Toate fenomenele istorice menționate se bazează într-o mare măsură – deși, cu siguranță, neexclusiv – pe concepția creștină asupra lumii. S-a remarcat – judicios – că sloganul „libertate, egalitate, fraternitate” poate fi ușor împărtășit de un creștin, deși cu un accent evident pe al treilea cuvânt.

În concluzie, nu este excesiv să se afirme faptul că, prin diferitele răsturnări și cotituri ale istoriei europene, caracterul laic al statului modern a fost plătit scump și că a fost inspirat parțial, deși nu exclusiv, de o raportare mai mult sau mai puțin conștientă la valorile fondatoare ale Creștinismului. Acest lucru explică motivul pentru care, în Europa și în Italia, mulți juriști care aparțin credinței creștine s-au numărat printre cei mai aprigi susținători ai statului secular (...).

11.5. Legătura dintre Creștinism și libertate implică o coerență istorică logică, dar care nu este evidentă imediat – ca un râu într-un peisaj carstic, care nu fost explorat decât recent, tocmai fiindcă cea mai mare parte a cursului său este în subteran – în parte, pentru că în relațiile mereu schimbătoare dintre stat și Bisericele Europei sunt mult mai ușor de remarcat numeroasele încercări ale Bisericilor de a interveni în chestiuni de stat decât invers, precum și numeroasele situații în care idealurile creștine au fost abandonate pentru dobândirea puterii, deși erau proclamate oficial, sau în care guvernele și autoritățile religioase s-au ciocnit, uneori violent.

11.6. În plus, cu avantajul privirii retrospective, în miezul permanent al credinței creștine pot fi ușor identificate, în ciuda inchiziției, a antisemitismului și a cruciadelor, principiile demnității umane, a toleranței și a libertății, inclusiv a libertății religioase și, în ultimă instanță, implicit fundamentele statului laic.

11.7. Dacă studiem atent istoria, de la distanță adecvată, iar nu din apropiere, putem percepe în mod clar o afinitate (însă nu o identitate) între, pe de o parte, „miezul dur” al Creștinismului care, așezând milostenia mai presus de orice altceva, inclusiv mai presus de credință, insistă pe acceptarea alterității, și, pe de altă parte, „miezul dur” al Constituției republicane care, într-un spirit de solidaritate, acordă importanță libertății tuturor, fiind astfel garanția

juridică a respectului pentru ceilalți. Armonia se păstrează, cu toate că în jurul acestor centre – ambele orientate spre demnitatea umană – s-au adăugat în timp numeroase elemente străine, dintre care unele sunt atât de dense încât ascund esența, în special esența Creștinismului. (...)

11.9. De aceea, se poate susține că în realitatea socială a prezentului crucifixul trebuie privit nu doar ca simbol al unei dezvoltări istorice și culturale și, ca atare, a identității popoului nostru, ci și ca simbol al unui sistem de valori: libertate, egalitate, demnitate umană și toleranță religioasă și, prin urmare, inclusiv a caracterului laic al statului – principii care stau la baza Constituției noastre.

Cu alte cuvinte, principiile constituționale ale libertății au numeroase rădăcini, care includ fără îndoială Creștinismul, în chiar esența lui. De aceea, ar fi oarecum paradoxal să se elimine un semn creștin dintr-o instituție publică, în numele secularismului, printre ale cărui izvoare îndepărtate se află chiar religia creștină.

12.1. Într-adevăr, această instanță nu ignoră faptul că, în trecut, crucifixului i s-au atribuit și alte valori cum ar fi, în timpul Statutului Albertine, aceea de semn al Catolicismului înțeles ca religie de stat și utilizat astfel pentru a încreștina și pentru a consolida puterea și autoritatea.

De asemenea, instanța știe că semnul crucii i se mai pot da și în prezent diferite interpretări, mai ales o semnificație strict religioasă care trimite la Creștinism, în general, și la Catolicism, în special. Mai știe că unii elevi care frecventează școli publice ar putea atribui semnelor crucii valori diferite, în mod liber și legitim, cum ar fi: semn al unei preferințe inacceptabile pentru o religie, în raport cu altele, sau violare a libertății individuale și, prin urmare, a caracterului laic al statului sau, la limita extremă, aluzie la un control politic temporal asupra unei religii de stat, sau inchiziție, sau chiar un catehism gratuit, distribuit tacit până și necredincioșilor, într-un loc nepotrivit, sau propagandă subliminală în favoarea crezurilor creștine. Deși toate aceste puncte de vedere sunt demne de respect, ele sunt până la urmă irelevante în prezenta cauză. (...)

12.6. Trebuie subliniat că, prin trimiterea la valorile toleranței, simbolul crucifixului astfel înțeles are acum un scop particular, ținând cont de faptul că școlile publice italiene sunt frecventate în prezent de numeroși elevi din afara Uniunii Europene, cărora este destul de important să li se transmită principiile deschiderii spre diversitate și refuzul oricărei forme de fundamentalism – fie el religios sau laic – care pătrunde în sistemul nostru. Epoca noastră este marcată de efervescenta creată prin întâlnirea culturii noastre cu altele, diferite, iar pentru a preveni transformarea acestei întâlniri într-o coliziune, este indispensabilă reafirmarea identității noastre, chiar și simbolic, mai ales că ea se caracterizează tocmai prin valorile respectului pentru demnitatea fiecărei ființe umane și ale solidarității universale. (...)

13.2. De fapt, simbolurile religioase în general implică un mecanism logic de excludere, de vreme ce punctul de plecare al oricărui crez religios este tocmai credința într-o entitate superioară, motiv pentru care adepții săi, credincioșii, se consideră, prin definiție și prin convingere, parte a adevărului. În consecință, și inevitabil, atitudinea credinciosului aflat în fața cuiva care nu crede, și care astfel se opune implicit ființei supreme, este o atitudine de excludere. (...)

13.3. Mecanismul logic de excludere a necredinciosului este inerent oricărei convingeri religioase, chiar dacă cei implicați nu îl conștientizează, singura excepție fiind Creștinismul – atunci când este corect înțeles, ceea ce, desigur, nu a fost și nu este întotdeauna cazul, nici chiar dacă vorbim de cei care se numesc pe sine creștini. În Creștinism, până și credința

într-un dumnezeu omniscient este secundară în raport cu milostenia, înțeasă ca respect pentru aproape. Înseamnă că respingerea unui necreștin de către un creștin implică o negare radicală a Creștinismului însuși, o abjurare de sine stătătoare; dar nu același lucru se poate spune în privința altor culte religioase, pentru care o astfel de atitudine înseamnă cel mult încălcarea unui precept important.

13.4. Crucea, ca simbol al Creștinismului, nu poate așadar să excludă pe nimeni fără să se nege pe sine; într-un fel, ea reprezintă chiar semnul universal al acceptării și al respectului pentru fiecare ființă umană, indiferent de orice credință religioasă sau de altă natură pe care ar putea să o aibă. (...)

14.1. Abia dacă mai este nevoie să se adauge că, atunci când este corect înțeles, semnul crucii prezent într-o sală de clasă nu este legat de convingerile libere ale nimănui, nu exclude pe nimeni și, desigur, nu impune și nu recomandă nimic, ci implică doar, în adâncul sufletelor orientate spre instruire și predare într-o școală publică, o reflecție – ghidată în mod necesar de corpul profesoral – asupra istoriei italiene și asupra valorilor comune ale societății noastre, retranscrise juridic în Constituție, între care natura laică a statului ocupă un loc de cinste. (...)"

16. Petenta a atacat această decizie la *Consiglio di Stato* (Curtea Supremă Administrativă), care a confirmat faptul că prezența crucifixelor în sălile de clasă ale școlilor publice se întemeiază pe art. 118 al Decretului Regal din 30 aprilie 1924 și pe art. 119 al Decretului Regal din 26 aprilie 1928 și a statuat că, având în vedere semnificația care trebuie să-i fie atribuită, ea este compatibilă cu principiul secularismului. Sub acest aspect, instanța a constatat, mai ales, faptul că în Italia crucifixul simbolizează originea religioasă a valorilor ce caracterizează civilizația italiană (toleranță, respect reciproc, prețuirea persoanei, afirmarea drepturilor omului, respectul pentru libertate, autonomia conștiinței morale a persoanei față de autoritate, solidaritatea umană și refuzul oricărei forme de discriminare). În acest sens, atunci când este expus în sălile de clasă, crucifixul poate îndeplini – chiar într-o perspectivă „laică”, distinctă de perspectiva religioasă la care trimite în mod obișnuit – o înaltă funcție simbolică educativă, indiferent de religia practică de elevi. Conform deciziei pronunțate de *Consiglio di Stato*, crucifixul trebuie privit ca un simbol capabil să reflecte izvoarele remarcabile ale valorilor menționate mai sus, valori care au definit secularismul în ordinea juridică actuală a statului.

În decizia sa (nr. 556) din 13 aprilie 2006, *Consiglio di Stato* a formulat următoarea motivație:

„(...) Curtea Constituțională a admis în numeroase ocazii că secularismul este un principiu suprem al ordinii noastre constituționale, capabil să rezolve anumite probleme de legitimitate constituțională (între numeroasele hotărâri, v. cele referitoare la dispoziții legate de caracterul obligatoriu al predării religiei în școală sau de competența instanțelor în cauze privind validitatea căsătoriilor încheiate conform dreptului canonic și înregistrate în registrul căsătoriilor).

Acesta este un principiu pe care Constituția noastră nu îl proclamă în mod expres, un principiu bogat în rezonanțe ideologice și cu o istorie plină de controverse, a cărui importanță juridică poate fi însă dedusă din normele fundamentale ale sistemului nostru. De fapt, instanța deduce acest principiu în special din prevederile art. 2, 3, 7, 8, 19 și 20 din Constituție.

Principiul utilizează un simbol lingvistic („secularism”) care indică, în variantă prescurtată, anumite aspecte semnificative ale prevederilor menționate mai sus, al căror conținut a

stabilit condițiile funcționale în care trebuie să fie înțeles și folosit acest simbol. Dacă aceste condiții funcționale specifice nu ar fi fost stabilite, principiul „secularismului” s-ar limita la conflicte ideologice și nu ar putea să fie folosit, decât foarte greu, într-un cadru juridic.

În acest cadru, condițiile funcționale sunt stabilite, desigur, prin trimitere la tradițiile culturale și la obiceiurile fiecărui popor, în măsura în care aceste tradiții și obiceiuri se reflectă în ordinea juridică, iar aceasta diferă de la o națiune la alta. (...)

În cadrul acestei instanțe și a problemei cu care a fost sesizată, și anume legitimitatea expunerii crucifixului în sălile de clasă de către autoritățile competente care acționează conform legii, ceea ce trebuie făcut în concret se reduce la sarcina mai simplă de a verifica dacă această cerință încalcă sau nu conținutul normelor fundamentale ale ordinii noastre constituționale care dau formă și substanță principiului „secularismului” ce caracterizează acum statul italian și la care Curtea Constituțională a făcut de multe ori trimitere.

În mod clar, crucifixul este un simbol care poate avea diferite semnificații și poate servi unor scopuri diverse, în special datorită locului în care este expus.

Într-un loc de cult, crucifixul este, așa cum se cuvine, exclusiv un „simbol religios”, deoarece caută să ocrotească atașamentul pios față de fondatorul religiei creștine.

Într-un cadru non-religios folosit pentru educarea tinerilor, cum este o școală, crucifixul poate însuma, pentru cei credincioși, valorile menționate mai sus, însă pentru aceștia și pentru necredincioși expunerea lui este justificată și are o semnificație non-discriminatorie din punct de vedere religios, atâta vreme cât poate să reprezinte și să evoce sintetic și într-o mod perceptibil și predictibil (ca orice simbol), valori importante pentru societatea civilă, în special valorile care întemeiază și inspiră ordinea noastră constituțională, fundamentul vieții noastre civile. În acest sens, crucifixul poate îndeplini – chiar într-o perspectivă „laică”, distinctă de perspectiva religioasă care îi este specifică – o înaltă funcție educativă simbolică, indiferent de religia practică de elevi.

Este evident că, în Italia, crucifixul poate exprima, simbolic desigur, însă în mod adecvat, originea religioasă a valorilor care definesc civilizația italiană: toleranța, respectul reciproc, prețuirea persoanei, afirmarea drepturilor omului, respectul pentru libertatea persoanei, autonomia conștiinței morale a persoanei față de autoritate, solidaritatea umană și refuzul oricărei forme de discriminare.

Aceste valori, care au devenit tradiții, mod de viață, cultura poporului italian, alcătuiesc temelia normelor fundamentale ale cartei noastre fondatoare și izvorăsc din aceste norme (...) mai ales din acelea la care s-a referit Curtea Constituțională și care delimitează forma secularismului, adecvată statului italian.

Trimiterea, prin intermediul crucifixului, la originea religioasă a acestor valori, și corelația lor deplină și completă cu învățăturile creștine, fac astfel evidente izvoarele transcendente ale valorilor implicate, fără a pune în discuție, ci mai curând confirmând autonomia puterii temporale față de puterea spirituală (iar nu opoziția lor, implicită într-o interpretare ideologică a secularismului, care nu are echivalent în Constituție), și fără a lua nimic din caracterul lor „laic” special, adaptat contextului cultural specific al ordinii fundamentale a statului italian și manifestat de acesta. Acele valori sunt așadar prezente în societatea civilă, autonom (iar nu contradictoriu) față de societatea religioasă, astfel încât ele pot fi împărtășite „laic” de toate persoanele, indiferent de aderența la un cult care le-a inspirat și le-a sprijinit.

Așa cum se întâmplă cu orice simbol, crucifixului îi pot fi atașate sau atribuite diverse semnificații contradictorii; i se poate chiar nega valoarea simbolică, pentru a fi transformat într-un simplu breloc, cel mult cu valoare artistică. Totuși, un crucifix expus într-o sală de clasă nu poate fi considerat un breloc, un element decorativ, și nici un accesoriu de cult. El trebuie privit mai curând ca un simbol capabil să reflecte izvoarele remarcabile ale valorilor civile menționate mai sus, valori care definesc secularismul în ordinea juridică actuală a statului (...).”

2. Evoluția dreptului și a practicii interne relevante

17. Obligația de a expune crucifixul în sălile de clasă ale școlilor primare a fost prevăzută în art. 140 din Decretul Regal nr. 4336/15.09.1860 al Regatului Sardiniei și al Piemontului, promulgat în conformitate cu Legea nr. 3725 din 13 noiembrie 1859, care prevedea: „fiecare școală trebuie negreșit să aibă (...) un crucifix” (art. 140).

În 1861, anul nașterii statului italian, Statutul din 1848 al Regatului Sardiniei și al Piemontului a devenit Constituția Regatului Italiei; ea prevedea, în special, că „religia apostolică romano-catolică va fi singura religie de stat [și] celelalte culte existente vor fi tolerate potrivit legii”.

18. Cucerirea Romei de armata italiană, la 20 septembrie 1870, în urma căreia orașul a fost anexat și proclamat capitală a noului Regat al Italiei, a provocat o criză în relațiile dintre stat și Biserica Catolică. Prin Legea nr. 214 din 13 mai 1871, statul italian a reglementat unilateral relațiile cu Biserica, acordând Papei anumite privilegii pentru desfășurarea regulată a activității religioase. În susținerea petenților, expunerea crucifixelor în școli a căzut încetul cu încetul în desuetudine.

19. În perioada fascistă, statul a luat o serie de măsuri menite să asigure respectarea obligației de a expune crucifixul în sălile de clasă.

De pildă, la 22 noiembrie 1922, Ministerul Educației a emis o circulară (nr. 68) cu următorul conținut: „(...) în ultimii ani, în multe școli primare din Regat, imaginea lui Hristos și portretul Regelui au fost înlăturate. Aceasta este o violare manifestă și intolerabilă a reglementărilor și, mai ales, un atac la adresa religiei dominante de stat și a unității Națiunii. De aceea, ordonăm tuturor autorităților administrative municipale ale Regatului să restabilească cele două simboluri sacre ale credinței și ale sentimentului național, în școlile unde acestea lipsesc”.

La 30 aprilie 1924 a fost adoptat Decretul Regal nr. 965, care stabilea regulamentul intern al școlilor gimnaziale (*ordinamento interno delle giunte e dei regi istituti di istruzione media*). Art. 118 prevedea: „Fiecare școală trebuie să aibă drapelul național și în fiecare sală de clasă trebuie să existe un crucifix și un portret al regelui”.

Conform art. 119 din Decretul Regal nr. 1297/26.04.1928 care aprobă regulamentul general pentru învățământul primar (*approvazione del regolamento generale sui servizi dell'istruzione elementare*), crucifixul trebuie să facă parte din „echipamentul și materialele necesare sălilor de clasă ale școlii”.

20. Pactele de la Latran, semnate la 11 februarie 1929, au marcat „Concilierea” dintre statul italian și Biserica Catolică. Catolicismul a fost recunoscut religia oficială a Italiei, iar art. 1 din Tratatul de Conciliere este formulat astfel:

„Italia recunoaște și reafirmă principiul consacrat în primul articol al Constituției italiene din 4 martie 1848, potrivit căruia religia apostolică romano-catolică este singura religie de stat”.

21. În 1948 Italia a adoptat Constituția republicană, al cărei art. 7 prevede: „statul și Biserica Catolică, fiecare cu organizarea sa proprie, sunt independente și suverane (...) relațiile lor vor fi reglementate prin Pactele de la Latran [și] amendamentele aduse Pactelor, acceptate de ambele părți, nu impun proceduri de revizuire a Constituției”. Articolul 8 prevede: „Toate cultele religioase sunt la fel de libere în fața legii (...) cultele religioase, altele decât Catholicismul, au dreptul să se organizeze în conformitate cu propriile statute, atâta timp cât acestea nu sunt incompatibile cu ordinea juridică italiană [și] raporturile lor cu statul vor fi stabilite de lege pe baza unor acorduri încheiate cu reprezentanții fiecăreia dintre ele”.

22. Protocolul din 18 februarie 1984 al noului Concordat, ratificat de Legea nr. 121 din 25 martie 1985, prevede că principiul formulat în Pactele de la Latran, conform căruia religia catolică este singura religie de stat, nu mai este în vigoare.

23. Într-o decizie din 12 aprilie 1989 (nr. 203), pronunțată într-o cauză care ridică problema caracterului neobligatoriu al educației religioase în școlile publice, Curtea Constituțională a statuat că principiul secularismului derivă din Constituție și nu implică obligația statului de a fi neutru față de religii, ci aceea de a garanta protejarea libertății religiei în contextul unui pluralism cultural și confesional.

În prezenta cauză, sesizată cu o cerere privind conformitatea prezenței crucifixelor în sălile de clasă ale școlilor publice cu principiul secularismului, Curtea Constituțională a declarat că problema invocată nu intră în sfera ei de competență, deoarece textele care impun prezența crucifixelor nu sunt decât regulamente (Decizia nr. 389, din 15 decembrie 2004; a se vedea paragraful 14, *supra*). Sesizat cu examinarea aceleiași probleme, *Consiglio di Stato* a statuat că, având în vedere semnificația care trebuie atașată crucifixului, prezența acestuia în sălile de clasă ale școlilor publice este compatibilă cu principiul secularismului (Decizia nr. 556, din 13 februarie 2006; a se vedea paragraful 16, *supra*).

Într-o altă cauză, Curtea de Casație a exprimat un punct de vedere diferit de *Consiglio di Stato*, în contextul unei condamnări pentru refuzul de a supraveghea într-o secție de votare, pe motiv că acolo era expus un crucifix. În decizia sa din 1 martie 2000 (nr. 439), Curtea a statuat că prezența crucifixului violează principiul secularismului și al imparțialității statului, precum și principiul libertății de conștiință a celor care nu acceptă nici o supunere față de acest simbol. Ea a respins în mod expres argumentul potrivit căruia expunerea crucifixului este justificată, deoarece reprezintă simbolul unei „întregi civilizații sau a conștiinței morale colective” și – aici Curtea de Casație a citat termenii folosiți de *Consiglio di Stato* într-o opinie din 27 aprilie 1988 (nr. 63) – de asemenea, simbolizează și „o valoare universală, independentă de orice convingere religioasă anume.

24. La 3 octombrie 2002, Ministerul Educației, al Universităților și al Cercetării a emis următoarele dispoziții (nr. 2666):

„Ministerul

(...) Având în vedere că prezența crucifixelor în sălile de clasă se întemeiază pe prevederile legislative în vigoare, că nu aduce atingere nici pluralismului religios, nici obiectivelor de educație multiculturală, ale școlilor italiene, că nu poate fi considerată o limitare a libertății de conștiință garantată de Constituție, întrucât nu se referă la un crez anume ci reprezintă doar o

expresie a civilizației și a culturii creștine și, prin urmare, face parte din moștenirea universală a omenirii;

Afirmând, cu respectarea diferitelor credințe, convingeri și atașamente, caracterul dezirabil al cerinței adresate tuturor școlilor, în limita autonomiei proprii și prin decizia organelor colegiale competente, să delimiteze o parte din sediul lor, care să fie folosită, fără nicio obligație și fără stabilirea unui orar fix, pentru contemplare și pentru meditație, de acei membri ai comunității școlii care doresc acest lucru;

Emite următorul ordin:

Serviciul competent al Ministerului (...) va lua măsurile necesare, astfel încât:

1. directorii școlilor să asigure prezența crucifixelor în sălile de clasă;
2. toate școlile, în limita autonomiei proprii și prin decizia organelor colegiale competente, să delimiteze o parte din sediul lor care să fie folosită, fără nici o obligație și fără stabilirea unui orar fix, pentru contemplare și pentru meditație, de acei membri ai comunității școlii care doresc acest lucru (...)

25. Art. 19, 33 și 34 din Constituție sunt redactate astfel:

Art. 19. „Oricine este îndreptățit să-și practice liber convingerile religioase, în orice formă, în mod individual sau împreună cu alții, să le promoveze și să officieze rituri în public sau în particular, cu condiția să nu aducă atingere moralei publice”.

Art. 33. „Republica garantează libertatea artelor și a științelor, care pot fi predate în mod liber. Republica instituie norme generale pentru învățământ și creează școli publice de toate ramurile și de toate gradele. (...)”.

Art. 34. „Școlile sunt deschise tuturor. Educația elementară, de cel puțin opt ani, este obligatorie și gratuită (...)”.

3. Privire generală asupra dreptului și asupra practicii din statele membre ale Consiliului European, referitoare la prezența simbolurilor religioase în școlile publice

26. În marea majoritate a statelor membre ale Consiliului European, problema prezenței simbolurilor religioase în școlile publice nu este special reglementată.

27. Prezența simbolurilor religioase în școlile publice este interzisă în mod expres doar într-un mic număr de state membre: fosta Republică Iugoslavă a Macedoniei, Franța (cu excepția Alsaciei și a departamentului Mosella) și Georgia.

Ea este prevăzută în mod expres – pe lângă Italia – doar în câteva state membre, și anume: Austria, unele regiuni administrative ale Germaniei (*Länder*) și ale Elveției (*communes*) și Polonia. Cu toate acestea, astfel de simboluri se regăsesc în școlile publice ale unora dintre statele membre unde problema nu este special reglementată, cum se întâmplă în Spania, Grecia, Irlanda, Malta, San Marino și România.

28. Problema a fost adusă în fața curților supreme din numeroase state membre.

În Elveția, Curtea Federală a statuat că o prevedere care dispune prezența crucifixelor în sălile de clasă ale școlilor primare este incompatibilă cu exigențele neutralității confesionale consacrate în Constituția Federală, dar nu a criticat o astfel de prezență în alte locuri din sediul școlii (26 septembrie 1990; ATF 116 Ia 252).

În Germania, Curtea Constituțională Federală a statuat că un ordin bavarez similar este contrar principiului neutralității statului și este greu de conciliat cu libertatea religioasă a copiilor care nu sunt catolici (16 mai 1995; BVerfGE 93,1). Parlamentul bavarez a emis apoi un nou ordin prin care a păstrat măsura anterioară, dar a autorizat părinții să invoce convin-

gerile lor religioase sau laice pentru a contesta prezența crucifixelor în sălile de clasă frecventate de copii lor și a introdus un mecanism care permitea, când era necesar, găsirea unui compromis sau a unei soluții personalizate.

În Polonia, Avocatul poporului a trimis Curții Constituționale un ordin din 14 aprilie 1992 emis de Ministerul Educației care prevedea, în special, posibilitatea expunerii crucifixelor în sălile de clasă ale școlilor publice. Curtea Constituțională a statuat că măsura este compatibilă cu libertatea de conștiință și de religie și cu principiul separației dintre stat și Biserică, garantat de art. 82 din Constituție, întrucât nu instituie caracterul obligatoriu al unei astfel de expuneri (20 aprilie 1993; nr. U 12/32).

În România, Curtea Supremă s-a pronunțat cu privire la o decizie a Consiliului Național pentru Combaterea Discriminării, din 21 noiembrie 2006, care recomanda Ministerului Educației să reglementeze problema prezenței simbolurilor religioase în instituțiile publice de învățământ și, în particular, autoriza expunerea unor astfel de simboluri numai în timpul lecțiilor de studii religioase sau în încăperi folosite pentru educație religioasă. Curtea Supremă a statuat, în special, că decizia de a expune astfel de simboluri în instituții de învățământ ar trebui să fie o problemă a comunității alcătuite din profesori, elevi și părinții elevilor (11 iunie 2008; nr. 2393).

În Spania, într-o cauză inițiată de o asociație care milita în favoarea învățământului laic și care ceruse fără succes înlăturarea simbolurilor religioase din școli, Înalta Curte de Justiție din Castile și Leon, a statuat că școlile implicate trebuie să înlătore aceste simboluri dacă primesc o cerere expresă în acest sens din partea părinților unui elev (14 decembrie 2009, nr. 3250).

II. În drept

1. Pretinsa violare a art. 2 din Protocolul nr. 1 și a art. 9 din Convenție

29. Petenții au susținut că expunerea crucifixelor pe pereții sălilor de clasă ale școlilor publice frecventate de petenții de rangul II și III violează dreptul la instruire, garantat de art. 2 din Protocolul nr. 1 în următorii termeni: „Nimănui nu i se poate refuza dreptul la instruire. Statul, în exercitarea funcțiilor pe care și le va asuma în domeniul educației și învățământului, va respecta dreptul părinților de a asigura această educație și acest învățământ conform convingerilor lor religioase și filozofice”.

De asemenea, ei au susținut că această stare de fapt le-a violat și dreptul la libertatea de gândire, de conștiință și de religie consacrat în art. 9 din Convenție, care prevede următoarele:

1. Orice persoană are dreptul la libertate de gândire, de conștiință și de religie; acest drept include libertatea de a-și schimba religia sau convingerile, precum și de a-și manifesta religia sau convingerea în mod individual sau colectiv, în public sau în particular, prin cult, învățământ, practici și îndeplinirea ritualurilor.

2. Libertatea de a-și manifesta religia sau convingerile nu poate face obiectul altor restrângeri decât cele prevăzute de lege care, într-o societate democratică, constituie măsuri necesare pentru siguranța publică, protecția ordinii, a sănătății, a moralei publice, a drepturilor și a libertăților altora.

1.1. Hotărârea Camerei

30. În hotărârea sa din 3.11.2009, Camera a statuat că art. 2 din Protocolul nr. 1, coroborat cu art. 9 al Convenției, a fost violat.

31. În primul rând, Camera a desprins din principiile privind interpretarea art. 2 din Protocolul nr. 1, confirmate de jurisprudența Curții, obligația statului de a se abține de la impunerea, chiar indirectă, a unor credințe, în spațiile frecventate de persoane lipsite de independență sau care sunt în mod special vulnerabile, și a subliniat că școlarizarea copiilor este un sector deosebit de sensibil, sub acest aspect.

În continuare, Curtea a precizat că, între numeroasele semnificații posibile ale crucifixului, cea religioasă este predominantă. Prin urmare, ea a considerat că prezența obligatorie și extrem de vizibilă a crucifixelor în sălile de clasă este nu doar în măsură să contravină convingerilor laice ale petentei de rangul I, ai cărei copii frecventau la acea vreme o școală publică, ci, în plus, poate fi dezechilibrantă emoțional pentru elevii de religie necreștină sau care nu au nici o religie. Sub acest ultim aspect, Camera a subliniat că libertatea „negativă” de religie nu este limitată la absența serviciilor religioase sau a învățământului religios; ea se extinde și asupra practicilor și a simbolurilor care exprimă, în general sau în special, o credință, o religie sau ateismul. Ea a adăugat că acestui „drept negativ” i se cuvine o protecție specială, atunci când statul este cel care exprimă o credință, iar disidenții se află într-o situație din care nu ar putea ieși decât cu eforturi sau cu sacrificii disproporționate.

Potrivit Camerei, Statului îi revine obligația să sprijine neutralitatea confesională în educația publică, atunci când frecventarea școlii este obligatorie indiferent de religie, iar educația trebuie să urmărească să inducă elevilor obișnuința gândirii critice. În plus, Camera a menționat că este greu de înțeles în ce mod expunerea în sălile de clasă din școlile publice a unui simbol care este asociat în mod firesc religiei majoritare din Italia, ar putea sluji pluralismului educațional, care este esențial pentru menținerea „societății democratice”, în înțelesul pe care Convenția îl dă acestui termen.

32. Camera a conchis că „expunerea obligatorie a unui simbol care aparține unei anumite confesiuni, atunci când se exercită funcții publice legate de situații specifice aflate sub control guvernamental, în special în sălile de clasă, restrânge dreptul părinților de a-și educa copiii potrivit convingerilor proprii, precum și dreptul elevilor de a crede sau de a nu crede”. O astfel de practică violează aceste drepturi, întrucât „restricțiile sunt incompatibile cu obligația statului de a respecta neutralitatea în exercitarea funcției publice, mai ales în domeniul educației” (§ 57 din hotărâre).

1.2. Susținerile părților

A. Guvernul

33. Guvernul nu a invocat o excepție de inadmisibilitate.

34. El și-a exprimat regretul pentru faptul că nu s-a pus la dispoziția Camerei un studiu de drept comparat referitor la relațiile dintre stat și religii și la problema expunerii simbolurilor religioase în școlile publice. Guvernul a susținut că, în acest fel, Camera s-a privat de un element esențial, de vreme ce un astfel de studiu ar fi demonstrat că nu există o abordare comună în Europa, în aceste chestiuni și, prin urmare, ar fi condus Camera la constatarea că

statele membre au o marjă de apreciere foarte largă; prin urmare, în hotărârea sa, Camera nu a luat în considerare marja de apreciere, ignorând astfel un aspect fundamental al problemei.

35. Guvernul a mai criticat hotărârea Camerei și pentru faptul că a desprins din conceptul de neutralitate „confesională” un principiu care exclude orice relații dintre stat și o religie anume, pe când neutralitatea pretinde autorităților administrației publice să țină cont de toate religiile. Prin urmare, hotărârea s-a întemeiat pe o confuzie între „neutralitate” (un „concept inclusiv”) și „secularism” (un concept „exclusiv”). În plus, din perspectiva Guvernului, neutralitatea presupune că statul trebuie să se abțină nu doar de la promovarea unei anumite religii, ci și a ateismului, „secularismul” raportat la stat nefiind mai puțin problematic decât prozelitismul practicat de stat. Hotărârea Camerei s-a întemeiat astfel pe o confuzie și a mers până la favorizarea unei abordări nereligioase sau antireligioase, față de care petenta, în calitate de membră a Uniunii ateștilor și a agnosticilor raționaliști, s-a declarat a fi supporter militant.

36. În continuare, Guvernul a susținut că trebuie să se țină cont de faptul că același simbol poate fi interpretat diferit de la o persoană la alta. Acest lucru este valabil în special pentru semnul crucii, care poate fi perceput nu doar ca simbol religios, ci și ca simbol cultural și identitar, simbol al principiilor și al valorilor care alcătuiesc fundamentul democrației și al civilizației Vestice; el apare, de pildă, pe steagurile a numeroase țări europene. În opinia Guvernului, oricare ar fi forța evocatoare a unei „imagini”, ea este un „simbol pasiv”, al cărui impact asupra persoanelor nu este comparabil cu impactul „comportamentului activ”, și nimeni nu a afirmat, în prezenta cauză, că învățământul oferit în Italia are un conținut influențat de prezența crucifixelor în sălile de clasă.

Această prezență este expresia unei „particularități naționale”, caracterizată în special de relații strânse între stat, popor și Catholicism, datorate dezvoltării istorice, culturale și teritoriale a Italiei și unui atașament adânc înrădăcinat și îndelungat față de valorile Catholicismului. Prin urmare, păstrarea crucifixelor în școli ține de păstrarea unei tradiții vechi de secole. Guvernul a susținut că dreptul părinților de a li se respecta „cultura familiei” nu trebuie să încalce dreptul comunității de a-și transmite cultura sau dreptul copiilor de a o descoperi. În plus, mulțumindu-se cu un „risc potențial” de tulburare emoțională, pentru a constata o violare a drepturilor la instruire și la libertatea de gândire, de conștiință și de religie, Camera a lărgit considerabil întinderea acestor prevederi.

37. Referindu-se în special la hotărârea *Otto-Preminger-Institut c. Austria* din 20 septembrie 1994 (Series A, nr. 295-A), Guvernul a susținut că, deși trebuie avut în vedere faptul că religia catolică aparține unei largi majorități de italieni, acest lucru nu poate fi transformat într-o circumstanță agravantă, așa cum a procedat Camera. Dimpotrivă, Curtea trebuie să cunoască și să protejeze tradițiile naționale și sentimentul național predominant și să permită fiecărui stat păstrarea unui echilibru între interese opuse. Mai mult chiar, potrivit jurisprudenței Curții, curriculum-ul școlar sau prevederile care instituie preponderența religiei majoritare nu indică, în sine, o influență excesivă din partea statului sau încercarea unui îndoctrinări, iar Curtea trebuie să respecte tradițiile constituționale și principiile referitoare la relațiile dintre stat și religii – inclusiv, în prezenta cauză, abordarea aparte a secularismului care a prevalat în Italia – și trebuie să țină cont de contextul specific fiecărui stat.

38. În plus, considerând că a doua propoziție a art. 2 din Protocolul nr. 1 este aplicabilă doar programei școlare, Guvernul a criticat hotărârea Camerei pentru faptul că a constatat o violare fără să dea nici o explicație cu privire la modul în care simpla prezență a unui crucifix

în sălile de clasă unde învățau copiii petentei de rangul I putea să-i reducă acesteia semnificativ capacitatea de a-i crește în conformitate cu propriile ei convingeri, singurul motiv oferit fiind acela că elevii ar simți că sunt instruiți într-un mediu școlar marcat de o anumită religie. Acest motiv este eronat dacă ne raportăm la etalonul jurisprudenței Curții, unde se poate vedea mai ales că, în primul rând, Convenția nu împiedică statele membre să aibă o religie de stat, să manifeste o preferință pentru o anumită religie sau să ofere elevilor o educație religioasă mai extinsă cu privire la religia dominantă și, în al doilea rând, că trebuie să se țină cont de faptul că influența educativă a părinților este mult mai puternică decât cea a școlii.

39. În opinia Guvernului, prezența crucifixelor în sălile de clasă contribuie în mod legitim la a-i ajuta pe copii să înțeleagă comunitatea națională în care urmează să se integreze. O „influență de mediu” este foarte puțin probabilă, deoarece în Italia copiii primesc o educație care îi ajută să dezvolte o perspectivă critică față de religiei, într-o atmosferă echilibrată din care este exclusă orice formă de prozelitism. În plus, Italia a optat pentru o asumare benevolă a religiilor minoritare în mediul școlar: legea italiană în vigoare conferă dreptul de a purta vâl islamic și alte accesorii sau simboluri cu o conotație religioasă; începutul și sfârșitul Ramadanului sunt deseori celebrate în școli; educația religioasă este permisă pentru toate cultele recunoscute; și s-a ținut cont de nevoile copiilor care aparțin cultelor minoritare, copiii evrei, de pildă, fiind îndreptățiți să lipsească de la examinări în zilele de sâmbătă.

40. În fine, Guvernul a subliniat că trebuie luat în considerare și dreptul părinților care doresc păstrarea crucifixelor în sălile de clasă. Aceasta este dorința majorității în Italia și, de asemenea, dorința exprimată în mod democratic, în prezenta cauză, de aproape toți membrii comitetului de conducere al școlii. În aceste circumstanțe, înlăturarea crucifixelor din școli ar fi un „abuz de o poziție minoritară” și ar contraveni obligației statului de a sprijini satisfacerea nevoilor religioase ale oamenilor.

B. Petenții

41. Petenții au susținut că expunerea crucifixelor în sălile de clasă ale școlii publice frecventate de petenții de rangul II și III constituie o ingerință nelegitimă în dreptul lor la libertatea de gândire și de conștiință și încalcă principiul pluralismului educațional prin faptul că reprezintă expresia preferinței statului pentru o anumită religie, într-un spațiu unde se formează conștiința. Exprimându-și această preferință, statul nesocotește și obligația de a acorda o protecție specială minorilor împotriva oricărei forme de propagandă sau de îndoctrinare. În plus, dat fiind faptul că mediul educațional este marcat în acest mod de un simbol al religiei dominante, expunerea crucifixului violează dreptul petenților de rangul II și III la o educație deschisă și pluralistă, orientată spre dezvoltarea capacității de gândire critică. În fine, pentru că petenta de rangul I este adepta secularismului, i se violează și dreptul de a-și educa copiii în conformitate cu propriile convingeri filosofice.

42. Petenții au susținut că, fără nicio umbră de îndoială, crucifixul este un simbol religios, iar încercarea de a-i atribui o valoare culturală aduce a tentativă lipsită de speranță pentru păstrarea unei apărări, cu un ultim efort. Nimic din sistemul juridic italian nu justifică afirmația că semnul crucii este un simbol al identității naționale: conform Constituției, steagul este cel care simbolizează această identitate.

În plus, așa cum a arătat Curtea Constituțională Federală germană în hotărârea sa din 16 mai 1995, a-i acorda crucifixului o semnificație profană l-ar îndepărta de sensul său autentic și ar contribui la privarea sa de natura lui sacră. În ceea ce privește afirmația potrivit căreia cru-

cifixul este un simplu „simbol pasiv”, ea ignoră faptul că, la fel ca orice simbol – și mai mult decât toate celelalte – crucifixul dă formă materială unei realități cognitive, intuitive și emoționale care merge dincolo de perceptibilul imediat. Mai mult chiar, în hotărârea citată mai sus, Curtea Constituțională Federală germană a susținut că prezența crucifixelor în sălile de clasă are un caracter educativ prin faptul că exprimă conținutul credinței pe care o simbolizează și căreia îi servește ca „material publicitar”. În fine, petenții au arătat că în decizia *Dahlab c. Elveția*, din 15 februarie 2001 (nr. 42393/98, ECHR 2001-V), Curtea a reținut puterea deosebită pe care o exercită simbolurile religioase, în mediul școlar.

43. Petenții au susținut că fiecare stat democratic are obligația să garanteze libertatea de conștiință, pluralismul, tratamentul egal al credințelor și caracterul laic al instituțiilor. Principiul secularismului pretinde, mai presus de toate, neutralitatea statului, care ar trebui să rămână în afara sferei religioase și să adopte aceeași atitudine față de toate curentele religioase. Cu alte cuvinte, neutralitatea îi impune statului să stabilească un spațiu neutru în limitele căruia toată lumea să poată trai liber, potrivit convingerilor proprii. Prin faptul că impune simbolurile religioase în sălile de clasă, mai exact crucifixe, statul italian face exact contrariul.

44. Abordarea susținută de petenți se deosebește deci în mod clar de ateismul statului, care merge până la a nega libertatea religiei prin impunerea unui punct de vedere laic, într-o manieră autoritară. Privit în termenii imparțialității și ai neutralității statului, secularismul este, dimpotrivă, un mijloc de a asigura libertatea religioasă și libertatea filosofică de conștiință a tuturor.

45. Petenții au mai susținut că este esențial să se acorde o protecție specială convingerilor și credințelor minoritare, pentru a-i proteja pe adepții lor de la „despotismul majorității”, și că acesta este un motiv în plus pentru înlăturarea crucifixelor din sălile de clasă.

46. În concluzie, petenții au susținut că deși eliminarea crucifixelor din sălile de clasă ale școlilor publice ar înlătura o parte a identității culturale italiene, așa cum a susținut Guvernul, păstrarea lor este totuși incompatibilă cu fundamentele gândirii politice vestice, cu principiile statului liberal și cu o democrație deschisă, pluralistă, precum și cu respectul pentru drepturile și libertățile persoanei, consacrate în Constituția italiană și în Convenție.

1.3. Susținerile terților intervenienți

A. Guvernele statelor Armenia, Bulgaria, Cipru, Federația Rusă, Grecia, Lituania, Malta și Republica San Marino

47. În observațiile lor conjuncte prezentate în ședința orală, Guvernele statelor Armenia, Bulgaria, Cipru, Federația Rusă, Grecia, Lituania, Malta și Republica San Marino au precizat că motivarea Camerei se bazează pe înțelegerea greșită a conceptului de „neutralitate”, pe care Camera a confundat-o cu „secularismul”. Ele au subliniat că în Europa există o mare varietate de acorduri între Biserică și stat și că mai mult de jumătate din populația Europei trăiește în state non-laice. Ele au adăugat că simbolurile statale ocupă în mod inevitabil un loc în educația de stat, iar multe dintre ele sunt de origine religioasă, în acest sens, crucea – care este atât un simbol național cât și unul religios – este cel mai evident exemplu. În opinia acestor Guverne, în statele europene non-laice, prezența simbolurilor religioase în spațiul public a fost larg tolerată de populația laică, în calitate de elemente ale identității naționale. Statele nu ar trebui să renunțe la o parte a identității lor culturale pentru simplul motiv că această identitate este de origine religioasă. Poziția adoptată de Cameră nu este o expresie a pluralismului manifest din sistemul Convenției, ci o expresie a valorilor unui stat laic. A extinde această

poziție la întreaga Europă ar însemna „americanizarea Europei”, prin faptul că tuturor li s-ar impune o singură normă, uniformă, și o separație rigidă între stat și Biserică.

În susținerea lor, favorizarea secularismului este o poziție politică care, deși respectabilă, nu este neutră. În consecință, în domeniul educațional, un stat care sprijină laicul ca opus religiosului nu este neutru. Similar, înlăturarea crucifixelor din sălile de clasă unde s-au aflat întotdeauna, nu ar fi lipsită de consecințe educaționale. În realitate, fie că statul alege să permită sau să interzică prezența crucifixelor în sălile de clasă, factorul important este gradul în care curriculum-ul contextualizează și predă copiilor toleranța și pluralismul.

Guvernele interveniente admit că ar putea să existe circumstanțe în care reglementările statului să fie inacceptabile. Dar sarcina probei va trebui să rămână asupra persoanei, iar Curtea va trebui să intervină doar în cazuri extreme.

B. Guvernul Principatului Monaco

48. Guvernul intervenient a declarat că împărtășește punctul de vedere al Guvernului pârât, potrivit căruia crucifixul este un „simbol pasiv” prezent în stema și pe steagurile multor state și care, în prezenta cauză, reflectă o identitate națională ancorată în istorie. În plus, fiind indivizibil, principiul neutralității statului pretinde autorităților să se abțină nu doar de la impunerea un simbol religios acolo unde nu a existat niciodată unul, ci și de la eliminarea unui simbol care a fost întotdeauna acolo.

C. Guvernul României

49. Potrivit Guvernului intervenient, Camera nu a luat suficient în considerare larga marjă de apreciere de care dispun statele contractante atunci când este vorba despre chestiuni complicate, și nici absența unui consens european. El a subliniat că jurisprudența Curții recunoaște în mod special larga marjă de apreciere care revine statelor în ceea ce privește portul simbolurilor religioase în școlile publice; în susținerea sa, aceeași marjă de apreciere trebuie să se aplice și atunci când este vorba despre expunerea simbolurilor religioase în astfel de școli. Guvernul intervenient a mai subliniat că hotărârea Camerei s-a întemeiat pe premisa că expunerea simbolurilor religioase în școlile publice violează art. 9 din Convenție și art. 2 din Protocolul nr. 1, care contravine principiului neutralității deoarece, atunci când este aplicabil, statele contractante sunt obligate să intervină pentru înlăturarea acestor simboluri. În opinia lui, acest principiu este mai bine slujit atunci când deciziile de acest tip sunt luate de profesori, elevi și părinți, împreună. În orice caz, de vreme ce crucifixul nu este asociat cu anumite obligații religioase, prezența lui în sălile de clasă nu afectează sentimentele religioase ale celor implicați în asemenea măsură încât să producă o violare a prevederilor menționate mai sus.

D. Organizația non-guvernamentală - Greek Helsinki Monitor

50. Potrivit organizației interveniente, crucifixul nu poate fi perceput altfel decât un simbol religios, așa încât expunerea lui în sălile de clasă ale școlilor publice poate fi privit ca un mesaj instituțional care pledează pentru o anumită religie. Ea a subliniat că în cauza *Folgerø*, Curtea a statuat că participarea elevilor la activități religioase îi poate influența și a considerat că aceeași concluzie este valabilă și atunci când elevii sunt educați în săli de clasă unde este expus un simbol religios. De asemenea, organizația intervenientă a atras atenția și asupra faptului că elevii și părinții deranjați de prezența acestui simbol s-ar putea abține de la proteste, de teama repercusiunilor.

E. Organizația non-guvernamentală - Associazione nazionale del libero Pensiero

51. Organizația intervenientă consideră că prezența simbolurilor religioase în sălile de clasă ale școlilor publice este incompatibilă cu art. 9 din Convenție și cu art. 2 din Protocolul nr. 1 și a susținut că restrângerile impuse drepturilor petenților nu sunt „prevăzute de lege”, în sensul jurisprudenței Curții. Ea a subliniat, în acest sens, faptul că expunerea crucifixului în sălile de clasă ale școlilor publice nu este prevăzută de lege, ci de reglementări adoptate în timpul perioadei fasciste. A adăugat că, în orice caz, acele reglementări au fost abrogate de Constituția din 1947 și de Legea din 1985 pentru ratificarea acordurilor de modificare a Pactelor de la Latran, din 1929. Ea a subliniat că Secția penală a Curții de Casație a statuat în același sens, într-o hotărâre din 1.03.2000 (nr. 4273) pronunțată într-o cauză similară, referitoare la crucifixe expuse în secțiile de votare, și a confirmat această soluție într-o hotărâre din 17.02.2009, referitoare la crucifixe expuse în sălile de judecată (fără să se pronunțe însă pe fond). Prin urmare, există un conflict de jurisprudență între *Consiglio di Stato* – care, dimpotrivă, a statuat că reglementările relevante sunt aplicabile – și Curtea de Casație, care a invocat principiul securității juridice, pilonul unui stat guvernat de preeminența dreptului. De vreme ce Curtea Constituțională și-a declinat competența, în Italia nu mai există nici un mecanism prin care să se poată rezolva acest conflict.

F. Organizația non-guvernamentală - European Centre for Law and Justice

52. În susținerea organizației interveniente, Camera a abordat în mod greșit problema pe care o ridică această cauză, respectiv aceea de a ști dacă drepturile din Convenție, invocate de petenta de rangul I, au fost violate prin simpla prezență a crucifixului în sălile de clasă. În opinia organizației interveniente, răspunsul este unul negativ. În primul rând, „convingerile personale” ale copiilor petentei de rangul I nu au fost violate pentru că ei nu au fost nici obligați să acționeze împotriva conștiinței lor și nici nu au fost împiedicați să acționeze potrivit conștiinței lor. În al doilea rând, „convingerile lor intime” și dreptul petentei de rangul I de a le asigura educația în conformitate cu propriile sale convingeri filosofice nu au fost violate, deoarece copiii săi nici nu au fost forțați să creadă și nici împiedicați să nu creadă. Ei nu au fost îndoctrinați; și nici nu au făcut obiectul unui prozelitism nelalocul lui. Potrivit organizației interveniente, Camera a susținut în mod greșit că decizia statului de a expune crucifixe în sălile de clasă este contrară Convenției (nu aceasta era întrebarea cu care ea a fost sesizată). Procedând astfel, Camera a creat o nouă obligație, care nu se referă la drepturile petentei de rangul I, ci la natura „mediului educațional”. În susținerea organizației interveniente, Camera a creat această nouă obligație de a asigura caracterul absolut laic al mediului educațional, depășind astfel limitele competenței sale și conținutul cererii introductive, tocmai pentru că nu a putut să constate violarea „convingerilor personale sau intime” ale copiilor petentei de rangul I, ca urmare a prezenței crucifixului în sălile de clasă.

G. Organizația non-guvernamentală - Eurojuris

53. Organizația intervenientă a achiesat la concluziile Camerei. După ce a reiterat prevederile relevante ale dreptului pozitiv italian – și cu subestimarea valorii constituționale a principiului secularismului – ea s-a referit la principiul stabilit în jurisprudența Curții, potrivit căruia școlile nu trebuie să fie un spațiu pentru prozelitism și predică. Ea a invocat și cauzele în care Curtea a examinat portul vălului islamic în instituțiile de învățământ. În continuare, a subliniat că prezența crucifixelor în sălile de clasă ale școlilor publice nu este prevăzută de lege, ci de reglementări moștenite din epoca fascistă, care reflectă o concepție confesională

asupra statului, incompatibilă cu principiul secularismului formulat în dreptul constituțional pozitiv. Ea a respins ferm motivarea Curții Administrative Italiene, conform căreia prezența crucifixelor în sălile de clasă ale școlilor publice este totuși compatibilă cu acest principiu deoarece ele simbolizează valori seculare. În susținerea organizației interveniente, crucifixul este un simbol religios cu care ne-creștinii nu se identifică. În plus, obligând școlile să îl expună în sălile de clasă ale școlilor publice, statul a conferit o dimensiune particulară unei anumite religii, în detrimentul pluralismului.

H. Organizațiile non-guvernamentale - International Commission of Jurists, Interights și Human Rights Watch

54. Organizațiile interveniente au susținut că expunerea obligatorie, în sălile de clasă ale școlilor publice, a simbolurilor religioase precum crucifixul, este incompatibilă cu principiul neutralității și cu drepturile garantate elevilor și părinților acestora, în temeiul art. 9 din Convenție și a art. 2 din Protocolul nr. 1. În susținerea lor, pluralismul educațional este un principiu consolidat, susținut nu doar de jurisprudența Curții, ci și de jurisprudența a numeroase curți supreme, precum și de diverse instrumente internaționale. În plus, jurisprudența Curții susține existența unei obligații de neutralitate și de imparțialitate a statului față de convingerile religioase, în ceea ce privește exercițiul serviciilor publice, inclusiv educația. Ele au subliniat că acest principiu al imparțialității a fost recunoscut nu doar de Curtea Constituțională a Italiei, a Spaniei și a Germaniei ci, în particular, și de *Conseil d'Etat* și de Curtea Federală a Elveției. Ele au adăugat că, așa cum au statuat câteva instanțe supreme, neutralitatea statului față de convingerile religioase are o importanță deosebită în sala de clasă deoarece, în virtutea învățământului obligatoriu, copiii sunt vulnerabili la îndoctrinare în școală. În continuare, au reiterat constatarea Curții potrivit căreia Convenția nu împiedică statele să transmită, prin educație sau învățământ, informații sau cunoștințe de natură religioasă sau filosofică, însă cu condiția ca ele să se asigure că acest lucru se realizează într-o manieră obiectivă, critică și pluralistă, lipsită de orice îndoctrinare. Ele au subliniat că același lucru se aplică tuturor funcțiilor exercitate în domeniul educației și al instruirii, inclusiv în ceea ce privește organizarea mediului școlar.

I. Organizațiile non-guvernamentale - Zentralkomitee der deutschen katholiken, Semaines sociales de France și Associazioni cristiane lavoratori italiani

55. Organizațiile interveniente și-au exprimat acordul față de opinia Camerei, conform căreia, deși crucifixul are o semnificație multiplă, el este în primul rând simbolul central al Creștinismului. Ele au adăugat că nu sunt însă de acord cu concluzia Camerei și că este greu de înțeles modul în care prezența crucifixelor în sălile de clasă ar putea fi „tulburătoare emoțional” pentru unii elevi sau ar putea stânjeni dezvoltarea gândirii lor critice. În susținerea lor, această simplă prezență nu poate echivala cu un mesaj religios sau filosofic; ea ar trebui mai curând interpretată ca o modalitate pasivă de exprimare a unor valori morale elementare. În consecință, problema trebuie privită ca parte a competenței statului de a decide în materia programei școlare; părinții trebuie să accepte că unele aspecte ale educației publice nu pot fi pe deplin conforme convingerilor proprii. Organizațiile interveniente au adăugat că decizia unui stat de a expune crucifixe în sălile de clasă ale școlilor publice nu înseamnă că se urmărește o îndoctrinare, interzisă de art. 2 din Protocolul nr. 1. Ele au susținut că, în prezenta cauză, trebuie căutat un echilibru între drepturile și interesele credincioșilor și cele ale necredincioșilor, între drepturile fundamentale ale persoanei și interesele legitime ale socie-

tății, și între formularea standardelor legate de drepturile fundamentale și menținerea diversității existente în Europa. În susținerea lor, Curtea trebuie să lase statelor o marjă largă de apreciere în acest domeniu, deoarece organizarea relației dintre stat și religie diferă de la o țară la alta și – mai ales în ceea ce privește locul religiei în școlile publice – este adânc înrădăcinată în istoria, tradiția și în cultura unei țări.

J. Treizeci și trei de membri ai Parlamentului European, acționând colectiv

56. Intervenienții au subliniat că instanța europeană nu este o curte constituțională și trebuie să respecte principiul subsidiarității și să recunoască o marjă de apreciere deosebit de largă în favoarea statelor contractante, nu doar în ceea ce privește relația dintre stat și religie, ci și atunci când ele își exercită funcțiile din domeniul educației și al învățământului. În opinia lor, Marea Cameră ar trimite un mesaj ideologic radical dacă ar lua o decizie al cărei efect să facă obligatorie înlăturarea simbolurilor religioase din școlile publice. Ei au adăugat că din jurisprudența Curții rezultă în mod clar faptul că un stat nu depășește această marjă atunci când, din motive legate de istoria sau de tradiția lui, manifestă o preferință pentru o anumită religie. În consecință, expunerea crucifixelor în clădiri publice nu contravine Convenției, iar prezența simbolurilor religioase în spațiul public nu trebuie privită ca o formă de îndoctrinare, ci ca expresie a unei unități și identități culturale. Ei au adăugat că în acest context specific, simbolurile religioase au o dimensiune laică și, ca atare, nu trebuie să fie înlăturate.

1.4. Constatarea Curții

57. În primul rând, Curtea remarcă faptul că singura problemă cu care a fost sesizată privește compatibilitatea, în lumina circumstanțelor cauzei, dintre prezența crucifixelor în sălile de clasă ale școlilor italiene și exigențele art. 2 din Protocolul nr. 1 și ale art. 9 din Convenție.

Prin urmare, această cauză nu pretinde examinarea prezenței crucifixelor în alte locuri decât în spațiile publice. Curții nu-i revine nici sarcina de a se pronunța asupra compatibilității dintre prezența crucifixelor în sălile de clasă ale școlilor publice și principiul secularismului, așa cum este el consacrat în dreptul italian.

58. În al doilea rând, Curtea subliniază că adepții secularismului pot revendica păreri care ating „nivelul de coerență, seriozitate, coeziune și importanță” care sunt pretinse pentru a fi considerate „convingeri”, în sensul art. 9 din Convenție și a art. 2 din Protocolul nr. 1¹. Mai exact, părerile lor privesc drept „convingeri filosofice”, în sensul celei de-a doua propoziții a art. 2 din Protocolul nr. 1, deoarece sunt demne de „respect «într-o societate democratică»”, nu sunt incompatibile cu demnitatea umană și nu contravin dreptului fundamental la educație, al copilului².

A. Cazul petentei de rangul I

a) Principii generale

59. Curtea reiterează faptul că în domeniul educației și al învățământului, art. 2 din Protocolul nr. 1 este, în principiu, *lex specialis* în raport cu art. 9 din Convenție. Așa stau lucrurile cel puțin atunci când, la fel ca în prezenta cauză, litigiul se referă la obligația impusă statelor contractante de a doua propoziție a art. 2, aceea de a respecta, în exercitarea funcțiilor

¹ A se vedea *V. Campbell și Cosans c. Regatul Unit*, 25 februarie 1982, § 36, Series A nr. 48.

² *Ibidem*.

pe care și le asumă în acest domeniu, dreptul părinților de a le asigura copiilor o educație și o instruire conformă cu propriile lor convingeri religioase și filosofice³.

În consecință, plângerea ar trebui examinată, în principal, din perspectiva celei de-a doua propoziții a art. 2 din Protocolul nr. 1⁴.

60. Totuși, această dispoziție ar trebui citită nu doar în lumina primei propoziții din același articol ci, mai ales, raportat la art. 9 din Convenție⁵, care garantează libertatea de gândire, de conștiință și de religie, inclusiv libertatea de a nu aparține unei religii, și care impune statelor contractante o „obligație de neutralitate și de imparțialitate”.

În acest sens, trebuie subliniat că statele au responsabilitatea de a asigura, în mod neutru și imparțial, exercițiul diferitelor religii, credințe și convingeri. Rolul lor este să ajute la menținerea ordinii publice, a armoniei religioase și a toleranței într-o societate democratică, în special între diferite grupări opuse⁶. Aceasta privește atât relațiile dintre credincioși și necredincioși cât și relațiile dintre adepții diferitelor religii, credințe și convingeri.

61. Cuvântul „respect”, din art. 2 al Protocolului nr. 1, înseamnă mai mult decât „recunoaștere” sau „luare în considerare”; în afară de un comportament în primul rând negativ, el implică și unele obligații pozitive, în sarcina statului⁷.

Cu toate acestea, exigențele noțiunii de „respect”, care apare și în art. 8 al Convenției, diferă considerabil de la caz la caz, datorită diversității practicilor urmate și a situațiilor care s-au ivit în statele contractante. De aceea, statele contractante se bucură de o largă marjă de apreciere în stabilirea pașilor care trebuie urmați pentru a asigura respectarea Convenției, cu considerarea nevoilor și a resurselor comunității și ale indivizilor. În contextul art. 2 din Protocolul nr. 1 acest concept implică mai ales faptul că prevederea Convenției nu poate fi interpretată în sensul că părinții ar putea pretinde statului să asigure un anumit tip de învățământ⁸.

62. Curtea invocă și jurisprudența ei privind locul religiei în curriculum-ul școlar⁹.

Potrivit acestor surse, stabilirea și planificarea programei școlare intră în sfera de competență a statelor contractante. În principiu, nu îi revine Curții sarcina de a se pronunța în astfel de probleme, deoarece soluțiile pot varia, în mod legitim, în funcție de țară și de epocă.

În particular, a doua propoziție a art. 2 din Protocolul nr. 1 nu împiedică statele să transmită prin învățământ sau educație informații sau cunoștințe de natură, direct sau indirect, religioasă sau filosofică. Și nu permite părinților nici măcar să obiecteze față de integrarea în programa școlară a acestui tip de educație sau învățământ.

Pe de altă parte, de vreme ce scopul lui este acela de a proteja pluralismul în educație, el obligă statul ca în exercitarea funcțiilor legate de educație și învățământ, să aibă grijă ca informațiile sau cunoștințele incluse în curriculum să fie redată într-o manieră obiectivă, critică și pluralistă, care să permită elevilor să-și dezvolte o minte critică, în special față de religie, într-o atmosferă calmă, lipsită de orice prozelitism. Statului îi este interzis să

³ *Folgero et alii c. Norvegia* [GC], nr. 15472/02, § 84, ECHR 2007-VIII, § 84.

⁴ *Appel-Irrgang et alii c. Germania* (dec.), nr. 45216/07, ECHR 2009-....

⁵ E.g., *Folgero, cit. supra*, § 84.

⁶ E.g., *Leyla Şahin c. Turcia* [GC], nr. 44774/98, § 107, ECHR 2005-XI.

⁷ *Campbell și Cosans, cit. supra*, § 37.

⁸ *Bulski c. Polonia* (dec.), nr. 46254/99 și 31888/02.

⁹ Mai ales, *Kjeldsen, Busk Madsen și Pedersen c. Danemarca*, 7 decembrie 1976, §§ 50-53, Series A nr. 23; *Folgero, cit. supra*, § 84; *Hasan și Eylem Zengin c. Turcia*, nr. 1448/04, §§ 51 și 52, ECHR 2007-XI.

urmărească orice îndoctrinare despre care s-ar putea considera că nu respectă convingerile religioase și filosofice ale părinților. Aceasta este limita pe care statele nu trebuie să o depășească¹⁰.

b) Evaluarea stării de fapt a cauzei, în lumina principiilor arătate mai sus

63. Curtea respinge argumentul Guvernului potrivit căruia obligația impusă statelor contractante de cea de-a doua propoziție a art. 2 din Protocolul nr. 1 nu se referă decât la conținutul programei școlare, astfel încât problema prezenței crucifixelor în sălile de clasă ale școlilor publice s-ar afla în afara câmpului său de aplicare.

Este adevărat că numeroase cauze în care Curtea a analizat această dispoziție priveau conținutul și implementarea programei școlare. Cu toate acestea, așa cum Curtea a subliniat deja, obligația statelor contractante de a respecta convingerile religioase și filosofice ale părinților nu se referă doar la conținutul predării și la modul în care este transmis; ea creează o obligație „legată de exercițiul” tuturor „funcțiilor” – în termenii celei de-a doua propoziții a art. 2 din Protocolul nr. 1 – asumate de stat în legătură cu educația și cu învățământul¹¹. Fără nicio îndoială, ele includ și organizarea mediului școlar, atunci când dreptul național atribuie această funcție autorităților publice.

Acesta este contextul în care trebuie plasată prezența crucifixelor din sălile de clasă ale școlilor italiene¹².

64. În general, Curtea consideră că atunci când organizarea mediului școlar revine autorităților publice, această sarcină trebuie privită ca o funcție asumată de stat în legătură cu educația și învățământul, în sensul celei de-a doua propoziții a art. 2 din Protocolul nr. 1.

65. Rezultă că decizia referitoare la prezența crucifixelor în sălile de clasă ale școlilor publice face parte din funcțiile asumate de statul pârât în legătură cu educația și învățământul și, ca atare, intră în sfera de aplicare a celei de-a doua propoziții a art. 2 din Protocolul nr. 1. Aceasta face ca ea să aparțină unui domeniu în care intră în joc obligația statului de a respecta dreptul părinților de a asigura instruirea și educarea copiilor în conformitate cu propriile convingeri religioase și filosofice.

66. De asemenea, în opinia Curții, crucifixul este în primul rând un simbol religios. Tribunalele interne au ajuns la aceeași concluzie și, în orice caz, Guvernul nu a contestat acest lucru. Problema de a ști dacă crucifixul are și o altă semnificație, dincolo de simbolismul lui religios, nu este decisivă în acest stadiu, pentru motivarea Curții.

Nu există nici o dovadă că expunerea unui simbol religios pe pereții unei săli de clasă ar putea să exercite o influență asupra elevilor, astfel încât nu se poate afirma în mod rezonabil că acest fapt are sau nu un efect asupra tinerilor ale căror convingeri sunt încă în formare.

Totuși, este de înțeles că petenta de rangul I ar putea să vadă în expunerea crucifixelor din sălile de clasă ale școlilor publice frecventate anterior de copii ei o lipsă de respect din partea statului față de dreptul său de a asigura copiilor educația și instruirea în conformitate cu propriile ei convingeri filosofice. Oricum ar fi, percepția subiectivă a petentei nu este suficientă, în sine, pentru a permite constatarea unei violări a art. 2 din Protocolul nr. 1.

¹⁰ A se vedea hotărârile citate mai sus, în acest paragraf, , §§ 53, 84 (h) și, respectiv, 52.

¹¹ A se vedea, mai ales, *Kjeldsen, Busk Madsen și Pedersen, cit. supra*, § 50; *Valsamis c. Grecia*, 18 decembrie 1996, § 27, *Reports of Judgments and Decisions* 1996-VI; *Hasan și Eylem Zengin, cit. supra*, § 49; *Folgerø, cit. supra*, § 84.

¹² A se vedea art. 118 din Decretul Regal nr. 965/30.04.1924, art. 119 din Decretul Regal nr. 1297/26.04.1928 și art. 159 și 190 din Decretul normativ nr. 297/16.04.1994 – paragrafele 14 și 19, *supra*.

67. La rândul lui, Guvernul a explicat că prezența crucifixelor în sălile de clasă ale școlilor publice este consecința dezvoltării istorice a Italiei, aspect care îi conferă acestui simbol nu doar o conotație religioasă, ci și una identitară. Mai mult chiar, prezența crucifixelor în sălile de clasă corespunde unei tradiții a cărei perpetuare este importantă. Guvernul a precizat că, dincolo de semnificația lui religioasă, crucifixul simbolizează principiile și valorile care alcătuiesc fundamentul democrației și al civilizației vestice, ceea ce justifică prezența lui în sălile de clasă.

68. În opinia Curții, decizia de a perpetua sau nu o tradiție intră, de principiu, în marja de apreciere a statului pârât. În plus, Curtea trebuie să țină cont de faptul că Europa este marcată de o mare diversitate, raportat la statele care o alcătuiesc, mai ales în ceea ce privește dezvoltarea culturală și istorică. Ea subliniază totuși că invocarea unei tradiții nu poate exonera un stat contractant de obligația lui de a respecta drepturile și libertățile consacrate în Convenție și în Protocoalele sale.

În ceea ce privește opinia Guvernului legată de semnificația crucifixului, Curtea reține faptul că *Consiglio di Stato* și Curtea de Casație au păreri divergente în această privință, iar Curtea Constituțională nu s-a pronunțat încă¹³. Nu este rolul Curții să adopte o poziție cu privire la o dezbateră internă dintre instanțele naționale.

69. Cert este că statele contractante beneficiază de o marjă de apreciere în efortul lor de a concilia exercițiul funcțiilor pe care și le asumă în legătură cu educația și învățământul, cu respectarea dreptului părinților de a asigura o educație și o instruire conformă propriilor convingeri religioase și filosofice¹⁴.

Aceasta privește organizarea mediului școlar și stabilirea și planificarea programei școlare¹⁵. Prin urmare, Curtea are o datorie de principiu să respecte deciziile statelor contractante în aceste chestiuni, inclusiv locul pe care îl conferă religiei, cu condiția ca aceste decizii să nu ducă la o formă de îndoctrinare¹⁶.

70. Curtea conchide că, în prezenta cauză, decizia legată de in/oportunitatea prezenței crucifixelor în sălile de clasă ale școlilor publice intră, în principiu, în marja de apreciere a statului pârât. În plus, absența unui consens european referitor la prezența simbolurilor religioase în școlile publice¹⁷ pledează în favoarea acestei abordări.

Această marjă de apreciere merge însă mână în mână cu supravegherea europeană¹⁸, sarcina Curții în prezenta cauză fiind aceea de a stabili dacă limita menționată în paragraful 69 de mai sus a fost depășită.

71. În acest sens, este adevărat că reglementările conferă religiei majoritare a țării vizibilitate preponderentă în mediul școlar, prin faptul că prevăd prezența crucifixelor în sălile de clasă ale școlilor publice – un semn care, fie că i se conferă sau nu și o valoare simbolică laică, trimite neîndoiește la Creștinism.

Totuși, acest lucru nu este suficient, în sine, pentru a exprima un proces de îndoctrinare imputabil statului pârât și nici pentru a permite constatarea unei violări a exigențelor art. 2 din Protocolul nr. 1.

¹³ Paragrafele 16 și 23, *supra*.

¹⁴ Paragrafele 61-62, *supra*.

¹⁵ Așa cum a arătat deja Curtea: v., în special, hotărârile citate mai sus, în cauzele *Kjeldsen, Busk Madsen și Pedersen*, §§ 50-53; *Folgerø*, § 84; și *Zengin*, §§ 51-52; paragraful 62, *supra*.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ Paragrafele 26-28, *supra*.

¹⁸ *E.g., mutatis mutandis, Leyla Şahin, supra cit.*, § 110.

Sub acest aspect, Curtea trimite, *mutatis mutandis*, la hotărârile citate anterior, din cauzele *Folgerø* și *Zengin*. În cazul *Folgerø*, unde a avut de examinat conținutul lecțiilor de „Creștinism, religie și filosofie” (KRL), Curtea a constatat că spațiul mai larg pe care îl acorda syllabusul cunoașterii religiei creștine, în comparație cu alte religii și filosofii, nu poate fi privit, în sine, ca o abatere de la principiile pluralismului și ale obiectivismului, care să echivaleze cu o îndoctrinare. Ea a explicat că având în vedere locul ocupat de Creștinism în istoria și în tradiția statului pârât – Norvegia – această problemă trebuie inclusă în marja de apreciere lăsată statului pentru planificarea și stabilirea programei școlare¹⁹. Curtea a ajuns la o concluzie similară în privința lecțiilor de „cultură și etică religioasă” din școlile turcești, unde syllabusul acordă o importanță mai mare cunoașterii Islamului, pe motiv că, indiferent de natura laică a statului, Islamismul este religia majoritară practică în Turcia²⁰.

72. În plus, un crucifix expus pe un perete este un simbol esențial pasiv, iar în opinia Curții acesta este un aspect important, mai ales având în vedere principiul neutralității²¹. Nu se poate considera că el are asupra copiilor o influență comparabilă cu aceea a discursului didactic sau cu participarea la activități religioase²².

73. Curtea remarcă faptul că, în hotărârea sa din 3 noiembrie 2009, Camera a fost de acord cu susținerea potrivit căreia expunerea crucifixelor în sălile de clasă ar avea un impact semnificativ asupra petenților de gradul II și III, care aveau la acea dată vârsta de unsprezece și treisprezece ani. Camera a statuat că, în contextul educației publice, crucifixe, pe care este imposibil să nu le observi în sălile de clasă, sunt percepute în mod necesar ca parte integrantă a mediului școlar și, prin urmare, pot fi considerate „simboluri exterioare puternice”, în sensul deciziei *Dahlab*, citată mai sus²³.

Marea Cameră nu împărtășește acest punct de vedere. Ea consideră că acea decizie nu poate servi ca temelie în prezenta cauză deoarece starea de fapt a celor două cauze este total diferită.

Cauza *Dahlab* se referă la o măsură prin care petentei i s-a interzis să poarte vălul islamic în timpul predării și care urmărea să protejeze convingerile religioase ale elevilor și ale părinților și să aplice în școală principiul neutralității confesionale, consacrat în dreptul național. Curtea a precizat că autoritățile au cântărit corespunzător interesele concurente implicate și, ținând cont în primul rând de vârsta fragedă a elevilor pentru care petenta era responsabilă, a statuat că autoritățile nu și-au depășit marja de apreciere.

74. În plus, efectul vizibilității sporite a Creștinismului, datorat prezenței crucifixului în școli, trebuie plasat și în perspectivă, prin considerarea următoarelor aspecte. În primul rând, prezența crucifixelor nu este asociată cu lecții obligatorii despre Creștinism²⁴. În al doilea rând, conform precizărilor făcute de Guvern, mediul școlar din Italia este deschis, în paralel, și altor religii. În acest sens, Guvernul a menționat că elevilor nu li se interzice să poarte vălul islamic sau alte simboluri sau accesorii cu conotație religioasă; sunt posibile soluțiile alternative care să ajute școala să se adapteze la practicile religioase non-majoritare; începutul și sfârșitul Ramadanului sunt „adesea celebrate” în școli; iar educația religioasă opțională se poate organiza în școli pentru „toate convingerile religioase recunoscute”²⁵. Mai mult chiar,

¹⁹ *Folgerø*, cit. supra, § 89.

²⁰ *Zengin*, cit. supra, § 63.

²¹ Paragraful 60, supra.

²² În acest sens, *Folgerø* și *Zengin*, supra cit., § 94 și, respectiv, § 64.

²³ §§ 54 și 55 din hotărâre.

²⁴ Informațiile de drept comparat prezentate în *Zengin*, cit. supra, § 33.

²⁵ Paragraful 39, supra.

nu există nimic care să sugereze că autoritățile sunt intolerante față de elevii care cred în alte religii, care sunt necredincioși sau care au convingeri filosofice nereligioase.

În plus, petenții nu au susținut că prezența crucifixului în sălile de clasă a încurajat dezvoltarea practicilor de predare cu tendință prozelitistă, și nici nu au pretins că petenții de rangul II și III au suportat vreodată o trimitere tendențioasă la prezența crucifixului, din partea unui profesor, în exercitarea funcțiilor sale.

75. În fine, Curtea reține că petenta de rangul I și-a păstrat pe deplin dreptul părintesc de a-și lumina și sfătui copiii, de a exercita în privința lor rolul ei normal de educator și de a-i ghida pe un drum care să fie conform propriilor ei convingeri filosofice²⁶.

76. Din cele de mai sus reiese că, prin decizia lor de a păstra crucifixele în sălile de clasă ale școlii publice frecventate de copiii petentei de rangul I, autoritățile au acționat în limitele marjei de apreciere care îi este acordată statului pârât, în contextul obligației lui de a respecta, în exercitarea funcțiilor asumate cu privire la educație și învățământ, dreptul părinților de a asigura o instruire și o educația conformă propriilor convingeri filosofice și religioase.

77. Prin urmare, Curtea conchide că nu a avut loc o violare a art. 2 din Protocolul nr. 1, în ceea ce privește petenta de rangul I. În plus, Curtea consideră că prezenta cauză nu ridică probleme distincte, din perspectiva art. 9 al Convenției.

B. Cazul petenților de rangul II și III

78. În opinia Curții, dacă este citită așa cum se cuvine, în lumina art. 9 din Convenție și a celei de-a doua propoziții din art. 2 al Protocolului nr. 1, prima propoziție a acestei prevederi garantează elevilor dreptul la instruire într-o formă care respectă dreptul lor de a crede sau de a nu crede. Prin urmare, Curtea înțelege de ce copiii favorabili secularismului ar putea să vadă în prezența crucifixului din sălile de clasă ale școlii publice pe care o frecventează, o violare a drepturilor pe care le au în temeiul acelor prevederi.

Totuși, pentru motivele arătate cu ocazia analizei pe care a făcut-o în cazul petentei de rangul I, Curtea consideră că petenții de rangul II și III nu sunt victimele unei violări a art. 2 din Protocolul nr. 1. De asemenea, ea apreciază că această cauză nu implică probleme distincte, din perspectiva art. 9 al Convenției.

²⁶ A se vedea, în special, *Kjeldsen, Busk Madsen și Pedersen și Valsamis, supra cit.*, §§ 54 și, respectiv, 31.